

ספר העיקרים לרבי יוסף אלבו

מבוא

א. דת אלהית היא מערכת לוגית

רבי יוסף אלבו שם לו למטרה להוכיח כי היהדות היא הדת האלהית היחידה מבין שלש הדתות הטוענות לכך: היהדות, הנצרות והאיסלם. לשם כך, הוא מראה כי היהדות היא הדת ההגיונית היחידה מבין שלשתן. הכיצד? ובכן, מערכת חשיבה הגיונית היא מערכת חשיבה עקבית, מובנית, נטולת-סתירות ונעדרת כפילויות וחסרונות. המבנה חייב להיות אקסיומטי, כלומר כל המערכת חייבת להיות נגזרת מהנחות יסוד, לפי חוקי הגיון מוגדרים. הנחות אלה המכונות אקסיומות, אינן ניתנות להוכחה, אך גם אי אפשר לסתור אותן.

זמן רב לפני הרב אלבו, קבע הרמב"ם י"ג עיקרי אמונה של היהדות, ביניהם העקרונות של מציאות ה' ואחדותו ואי-גופניותו, תורה מן השמים, נבואת משה רבינו, אי-שינוי התורה, שכר ועונש, וביאת המשיח. רבי יוסף אלבו שאל את עצמו האם כל העקרונות האלה נחוצים כדי לבסס עליהם את היהדות כמערכת לוגית. הוא ידע כי מערכת הגיונית חייבת להתבסס על מספר מינימלי ביותר של אקסיומות, כפי שכל הגיאומטריה של אוקלידס מתבססת על אקסיומה אחת בלבד, והיא: שני קוים מקבילים אינם נפגשים לעולם; מאקסיומה זו, גזר אוקלידס את כל הגיאומטריה שלו באמצעות כלי ההיגיון המקובלים, כגון הדדוקציה.

ובכן, הרב אלבו הוכיח כי האקסיומות המינימליות כדי שדת כלשהי תוכל להיות אלהית, הן: מציאות ה', תורה מן השמים, השגחה אלהית שמפעילה שכר ועונש. אי אפשר להניח פחות משלש אקסיומות אלה, שכן הן אינן נגזרות אחת מן השניה, אולם אין גם צורך להניח יותר, שכן כל אקסיומה נוספת נגזרת משלש אלה. שלש האקסיומות הנ"ל מכונות "עיקרים" בפי ר' יוסף אלבו.

המונח "עיקרים" הוא שם נרדף לשרשים העיקריים של העץ. לעץ יש גם שרשים משניים וגם ענפים. ובאמת, רבי יוסף אלבו מארגן את המערכת הדתית בצורה הירארכית, לפי מבנה של עץ. מכל אחד משלש העיקרים גוזר הרב אלבו שרשים וענפים. לדוגמה, מציאות ה' היא עיקר, והשרשים המסתעפים ממנה הם: האחדות, הרחקת הגשמות מן האלהים, אי-תלות האלהים בזמן, שלמות האלהים. מן השורש "אחדות" נגזרים שני הענפים הבאים: (1) "אֲחָרוֹת" (כלומר ה' שונה מכל מה שהאדם מכיר

ויכול להכיר); 2) שלילת כל תואר מן האלהים כגון החכמה, הגבורה, הנדיבות, וכדומה; ומדוע? כי התארים הם מרכיבים שמתווספים לעצם, בעוד שרעיון אחדות ה' הוא שעצמותו אחת ופשוטה בלי שום תוספת והרכבה; ה' הוא א"כ נעדר תארים.

המבנה ההירארכי של התורה בדימוי העץ של הרב אלבו, בנוי מחמש קומות:

- מושג מחולל לכל המערכת: חווית ההתגלות האלהית לעם ישראל בהר-סיני.
- שלשת העיקרים: מציאות ה', תורה משמים, שכר ועונש - מתפצלים מתוך אותו "מושג מחולל" של ההתגלות. אכן הואיל והיתה התגלות (תורה משמים), הרי שיש אלהים שהתגלה (מציאות ה') ויש תכלית להתגלותו (שכר ועונש).
- השרשים והענפים הנגזרים בצורה הכרחית משלשת העיקרים.
- הענפים הנגזרים מן השרשים.
- תרי"ג המצוות.

כך קיבלה מערכת האמונות של היהדות צורה של פירמידה. היהדות התגלתה כמערכת מושלמת, עקבית, ללא סתירות. בניגוד לכך, הראה הרב אלבו כי בנצרות ובאיסלם יש סתירה בין האקסיומות לבין אמונות ספציפיות של דתות אלה. דת הנצרות מניחה שהאלהים הַפְּדָה לגשמי. זה סותר את העיקר הראשון - מציאות ה' - שכן מסקנה הגיונית מעיקר זה היא שאין האלהים יכול להיות גשמי. דת האיסלם מכילה סתירה לוגית: היא מניחה שהאדם חייב במצוות אבל אין לו בחירה חופשית.

ב. הפילוסופיה והתורה

דרכו של רבינו לחשוף בתנ"ך את הרעיונות הפילוסופיים שהגו חכמי ישראל קודמיו (רב סעדיה גאון, ר' יהודה הלוי, הרמב"ם, ואחרים), כדי לענות על השאלות שעוררה הפילוסופיה היוונית כנגד התורה. ואולי זהו חידושו הגדול ביותר, אחרי המבנה האקסיומטי של מחשבת התורה. התשובות שניתנו ע"י חכמי ישראל לאתגרים של המחשבה הגויית, קודשו ע"י הרב אלבו, במוצאו להן סימוכין מפורשים בתוך התנ"ך. בכך הם הפכו לרעיונות תורניים קדושים. זה מסביר מדוע ספר העיקרים נלמד ע"י גדולי תלמוד והלכה וע"י מקובלים, ולא רק ע"י אנשי הגות ומחשבה.

ג. האמונה כנקודת מוצא לשכל

בתרבות המערבית, מקובל להַנְגִיד את השכל ואת האמונה, את הרציונל ואת הדת. רבינו מוכיח כי השכל מבוסס על האמונה, הרציונל רוכב על דעות שאינן ניתנות להוכחה. הוא ידע כי הפעילות הרציונלית של כל אדם היא תוצאה של שני מרכיבים: (1) אקסיומות; (2) מהלך לוגי שמשמש בכללים שכליים. האקסיומות אינן ניתנות להוכחה. הן עניין של אמונה. המסקנה היא שכל בני האדם מאמינים הם. לא רק איש הדת הוא איש אמונה, אלא גם החילוני, ואפילו האתאיסט.

להלן פרק קצר מתוך הספר:

חלק א - פרק יג - אין דת אלהית ללא אימוץ המסקנות משלשת העיקרים

אימוץ שלשת העיקרים בלבד ע"י דת מסויימת, אינו מספיק כדי שדת זאת תהיה אלהית. המסקנות הלוגיות¹ הנגזרות מעיקרים אלה הן חלק אינטגרלי מהגדרת אלהיותה. לקמן בפרק ט"ו נוכיח כי יש שמונה השלכות לוגיות משלשת העיקרים. נציג כאן כמה מהן:

ההשלכות מן העיקר "מציאות השם" הן:

- ה' אחד.

- ה' אינו גוף ולא כוח בגוף.

ההשלכות מן העיקר "תורה מן השמים" הן:

- קיום הנבואה.

- שליחות השליח (ה' שלח נביא לבני אדם כדי להדריך אותם).

ההשלכות מן העיקר "שכר ועונש" הן:

- הידיעה של ה'.

- השגחת ה' על כל אדם ואדם באופן אישי.

- שכר ועונש ארצי או שכר ועונש לנשמות.

כל הכופר באחת מן ההשלכות האלה כאילו כופר בעיקר עצמו.²

1 עיקרים, שרשים וענפים

ר' יוסף אלבו ע"ה מכנה בשם "שרשים" את המסקנות הלוגיות הנגזרות מן העיקרים. מול עינינו מזדקרת א"כ תמונה של עץ: "עיקר" העץ הוא לב העץ באדמה; ממנו מסתעפים "שרשים" בתוך האדמה, ומן השרשים יוצאים "ענפים" מעל לאדמה. ר' יוסף אלבו משתמש גם במונח "ענפים".

2 כפיפות הדת האלהית למבחן השכל

ר' יוסף אלבו ע"ה גורס כי אין די בזה שדת תאמץ את שלשת העיקרים כדי שתהיה אלהית, אלא היא צריכה לאמץ גם את המסקנות הלוגיות מעיקרים אלה. ברם, כל מסקנה לוגית היא פעולה שכלית. דת אלהית צריכה אם כן להיות כפופה למבחן השכל.

אמנם האמונה קיימת במה שלמעלה מן השכל, אך אין אמונה במה שסותר את השכל. דת המאמצת שלשת העיקרים ואינה מאמצת השלכותיהן השכליות, אינה יכולה להיות דת אלהית, והרי היא דת שמתחזה לאלהית. הנצרות אינה מאמצת את ההשלכות הלוגיות מעיקר "מציאות האל" שהן: אחדותו ואי-גופניותו; האיסלם אינו מאמץ את ההשלכה הלוגית מעיקר "שכר ועונש" שהיא הבחירה האנושית. לכן שתיהן דתות מתחזות.